

ԱՍՏՂԻԿ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ՍԱՐԳԻՍ ԾԱՂԿՈՂ (ԺԳ Դ.)

Մաշտոցյան Մատենադարանի № 3033 ձեռագիրն ունի իր ուրույն տեղը հայ մանրանկարչության պատմության մեջ: Սա 1251 թվականի Հոսմկլայում նկարազարդված մի ավետարան է, որի մասին անվանի արվեստարան է. Ա. Գուրնովոն գրում է. «Այս փոքրիկ, շքեղազարդ ձեռագրի մեջ շատ հստակ և հարուստ նկարազարդված այս խորանները խիստ հեռացել են XII դարի երկրորդ կեսի ձեռագրի կոթողայնությունից և կատարման լայնությունից: Յուրաքանչյուր մանրամասի, թռչունների յուրաքանչյուր փոքրիկ ֆիգուրայի կերտման խնամաշան աշխատանքը, սակեղօծելու և ներկելու հիանալի տեխնիկան դառնում են XIII դարի Կիլիկիայի գեղանկարչության տարրերից գծերը»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, ձեռագիրը արժեքավոր է ոչ միայն հարուստ մանրանկարներով, այլ նաև նկարազարդման ինքնատիպ արվեստով:

Ձեռագիրը բաղմիցս արժանացել է մասնագետների ուշադրությանը, ուստի անհրաժեշտ ենք համարում պարզաբանելու նրա հետ կապված մի թյուրիմացություն:

Մագաղաթյա այս ավետարանը բաղկացած է 411 թերթից, մեծությունը՝ 12×15, գրությունը՝ երկսյուն, բոլորգիր, կազմը՝ ա. արծաթակազմ, տերունական բանդակով, բ. դրոշմազարդ կաշի: Աստաղը՝ ա. նարնջադույն մետաքս, բ. նարնջադույն մետաքս և գեղեցիկ դաշածո կտոր, ա. պահպանակի վրա ունի լուսանցազարդ, 2բ-3ա խորաններում եվսեբիոսի նամակը: Կանոնների խորանները՝ 4բ-5ա, 6բ, 7բ-8ա, 9բ-10ա: Վերջին 11բ-12ա էջերի խորաններում գրված է բնծայականը: Ունի չորս ավետարանիչ՝ 19բ, 125բ, 197բ, 315բ և չորս անվանաթերթ՝ 14ա, 126ա, 198ա, 316ա: Ձեռագիրը հարուստ է լուսանցազարդերով ու դարգազրերով:

Հիշատակարանը մեզ անդեկացնում է. «Ես Վարդան նուստ Ժառայ Գրիստոսի և աշակերտ սուրբ տեառնս և բոս շնորհացն աստուծոյ ըսպատար և փակակալ մեծափառ տաճարացս աստուծոյ տանս հայրապետական աստուածապահ զղեկիս, որ կոչի Հոսմկլայ, ցանկացող եղևալ բարեաց ճանապարհի առաքինեաց... և գրել ետու զսուրբ մատեանս զայս ծաղկերանդ և սակենկար յարիճուածով ի լաւ և յբնախր արիճակէ... յիշեսջիբ սբախի մտաւք զմեղուցեալս Վարդան՝ զկազմող և զստացաւղ սուրբ մատենիս... ընդ նոսին աղաչեմ և զիս յիշման արժանի առնել զանարժանս ի գրչաց Սարգիս սարկաւազ և զծնաւդսն իմ և զամենայն արեան մերձաւորսն իմ, զարձեալ աղաչեմ զյիշողսզ յիշման արժանի առնել զտէր Սաեփանոս արհեսպիսկոպոս Մեկիտենոյ

¹ Ա. Ա. Գուրնովո, Հին հայկական մանրանկարչության ալբոմ, Երևան, 1952, նկ. 26:

և զհարազատ եղբայրն իւր՝ զհայր Մակար, որ նիւթոյս առիթ եղեն...»: Այսպիսով մեզ հայտնի է դառնում, որ ձեռագրի գրիչն է Սարգիս սարկավազը, իսկ պատվիրատուն՝ Հոռմկլայի մեծափառ տաճարի փակակալ Վարդանը, որը միաժամանակ ձեռագրի կազմողն է:

Ինչպես տեսնում ենք, ծաղկողի մասին հիշատակարանում որևէ խոսք չկա: Սակայն մինչև այժմ Մատենադարանի № 3033 ձեռագիրը հանաչված է եղել որպես Վարդան ծաղկողի ավետարան և կարծեցյալ այդ ծաղկողի անունը մտել է Կիլիկիայի մանրանկարչական արվեստի պատմության մեջ, դասվելով XIII դարի Հոռմկլայի նշանավոր նկարիչների շարքում:

Ո՞րն է թյուրիմացության պատճառը:

Վերը նշեցինք, որ ձեռագրի շրեզագարդ խորաններից վերջին երկուսը (11բ—12ա) պարունակում են բնծայական: Այստեղ, ոսկե խորթի վրա, կապույտ ներկով գրված է.

«Ով յանսկիդրն ծոցոյ բան,
Որ ծաղկեցար դադս մարդկան,
Եւ մեզ շնորհս քո շրթան,
Հեղեր արհնեալդ յափտեան:
Դու պճնող քո բանի
Զվարդան արա չիշման արժանի»:

Հիշված «պճնող» բառը մտածել է տվել, որ դա վերաբերում է ծաղկողին, որ իբր Վարդանը պճնել՝ նկարադարդել է ձեռագիրը: Իրականում, սակայն պճնող բառն այստեղ ծաղկող իմաստը չունի: Այդ երևում է հետևյալից: Հատկապես Հոռմկլայի գրչության դպրոցում ստեղծված ձեռագրերից շատերը (մասնավորապես Կոստանդին Ա կաթողիկոսի կողմից պատվիրվածները) սովորաբար ունենում են պատվիրատուին նվիրված բնծայականներ, որոնք միշտ տեղավորված են լինում վերջին խորաններում: Դրանք գրվում էին շափածո և նույնիսկ նրանցից մի բանիսը կրկնում էին ճիշտ նույն բովանդակությամբ, այսինքն՝ բնգործակված են միմյանցից: Այսպես, օրինակ, Ֆրիերի պատկերասրահում է գտնվում 1253 թվականի Հոռմկլայի մի ավետարան, որի գրիչն ու նկարիչն է Հովհաննեսը: Զեռագրի ստացողն է Կոստանդին Ա կաթողիկոսը, որին նվիրված բնծայականը հետևյալն է.

Ով յանսկիդրն ծոցոյդ բան,
Որ ծաղկեցար յադս մարդկան,
Եւ զշնորհս քո շրթան
Հեղեր արհնեալդ յափտեան:
Դու պճնողս քո բանի եւ
Ըզդարդարող այսմն տառի
Զալք Կոստանդին հովիւ բանի
Յաթոռ նստո ընդ Պետրոսի:

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ նույնպես «պճնող», «զարդարող» բառերը վերաբերում են ձեռագիրը ստացող Կոստանդինին և գործածվում են այն իմաստով, որ Կոստանդինը հոգ է տարել ավետարանի «պճնման», ձևավորման համար:

Թորոս Ռույինի վրձինով 1260 թվականին Հոռմկլայում նկարադարդված

Յե. 1

մի ավետարան (Երուսաղեմ, ձև. № 2660), դարձյալ պատրաստվել է Կոստանդին Ա կաթողիկոսի համար և ունի նույն ընծայականը:

Նույնպիսի մի ընծայական Քորոս Ռոսլինը նվիրել է 1262 թվականին իր նկարազարդած ձեռագրի պատվիրատու Կոստանդին Ա կաթողիկոսի եզրոս որդուն՝ Քորոսին:

...Եւ ստացող այսմ տառի
Եւ դարգարող սուրբ կտակի,
Եւ Քորոս նսրին եզրոս որդի...²

Ինչպես երևում է, այս ընծայականի օրինակը արդեն լայն տարածում էր գտել և հանդիպում է ոչ միայն Հոռոմկլայի, այլ նաև Կիլիկյան մյուս գրչության կենտրոններում նկարազարդված ձեռագրերում (օրինակ, 1295 թվականին Գրազարկում նկարազարդված ավետարանում, Մատենադարան, ձև. № 6290):

Քորոս Ռոսլինի նկարազարդած, 1266 թվականի Մաշտոցի (Երուսաղեմ, ձև. № 2027) պատվիրատուն Վարդան եպիսկոպոսն է: Չեռագիրը նկարազրեկիս Գ. Հովսեփյանը գրում է. «Անհավանական չէ, որ այս Վարդան եպիսկոպոսը նույնը լինի՝ Զեյթունի 1256 թվի ավետարանի հիշատակարանի մեջ հիշված «կուսակրոն քահանան՝ Վարդան փակակալ աստվածընկալ տաճարացս և կազմող սորա», որ տարիներից հետո Մաշտոցի ստացման ժամանակ արդեն եպիսկոպոսական աստիճան էր ստացել»³:

Ինչպես տեսանք, մեր ձեռագրի հիշատակարանում նույնպես Վարդանը հիշվում է որպես փակակալ և առնչվում է ձեռագրին որպես ձեռագրի կազմող ու ստացող: Այսպիսով, № 3033 ձեռագիրը Վարդանի պատվերով գրված միակ ձեռագիրը չէ:

Հիշված փաստերը գալիս են հաստատելու, որ ձեռագրում եղած ընծայականը նվիրված է Վարդանին, որ «սլանող» է կոչվել որպես պատվիրատու և ոչ ծաղկող⁴: Իսկ ո՞վ է ծաղկողը: Հիշատակարանի շարունակություն մեջ կարդում ենք. «Ընդ նոսին աղաչեմ և զիս չիշման արժանի առնել՝ դանարժանս ի գրչաց Սարգիս սարկաւազ և զձնաւոսն իմ»: Իսկ Վարդանը ասում է. «Գրել ետու զսուրբ մատեանս զայս ծաղկերանդ և ոսկենկար յարինուածով ի լավ և չրնաիր արինակէ»: Շատ հավանական է, որ հենց Սարգիսն էլ նկարազարդել է: Հայտնի է, որ ծաղկողները հաճախ իրենց անվանում էին պարզապես «գրիչ»: Բերենք նման բաղձամթիվ օրինակներից մեկը: 1260 թվականի Հոռոմկլայի ավետարանը նկարազարդող Քորոս Ռոսլինը (Երուսաղեմ, ձև. № 2660) ձեռագրում անվանվում է՝ գրիչ Քորոս. «վայելչացուցանել զսա ոսկով և զանազան նիւթով բաղձամեղ զրչին Քորոսի. գրեալ ձեռամբ Աւետիք քահանայի»:

Վենետիկի Մխիթարյանների վերջերս հրատարակած մանրանկարչական

² Ավետարան (Բալթիմոր, Ուլտերի ժողովածու, № 539), 1262, Հոռոմկլա, գրիչ և նկարիչ՝ Քորոս Ռոսլին:

³ Գ. Հովսեփյան, Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության, Նյու-Յորք, 1943, պր. Բ, էջ 38:

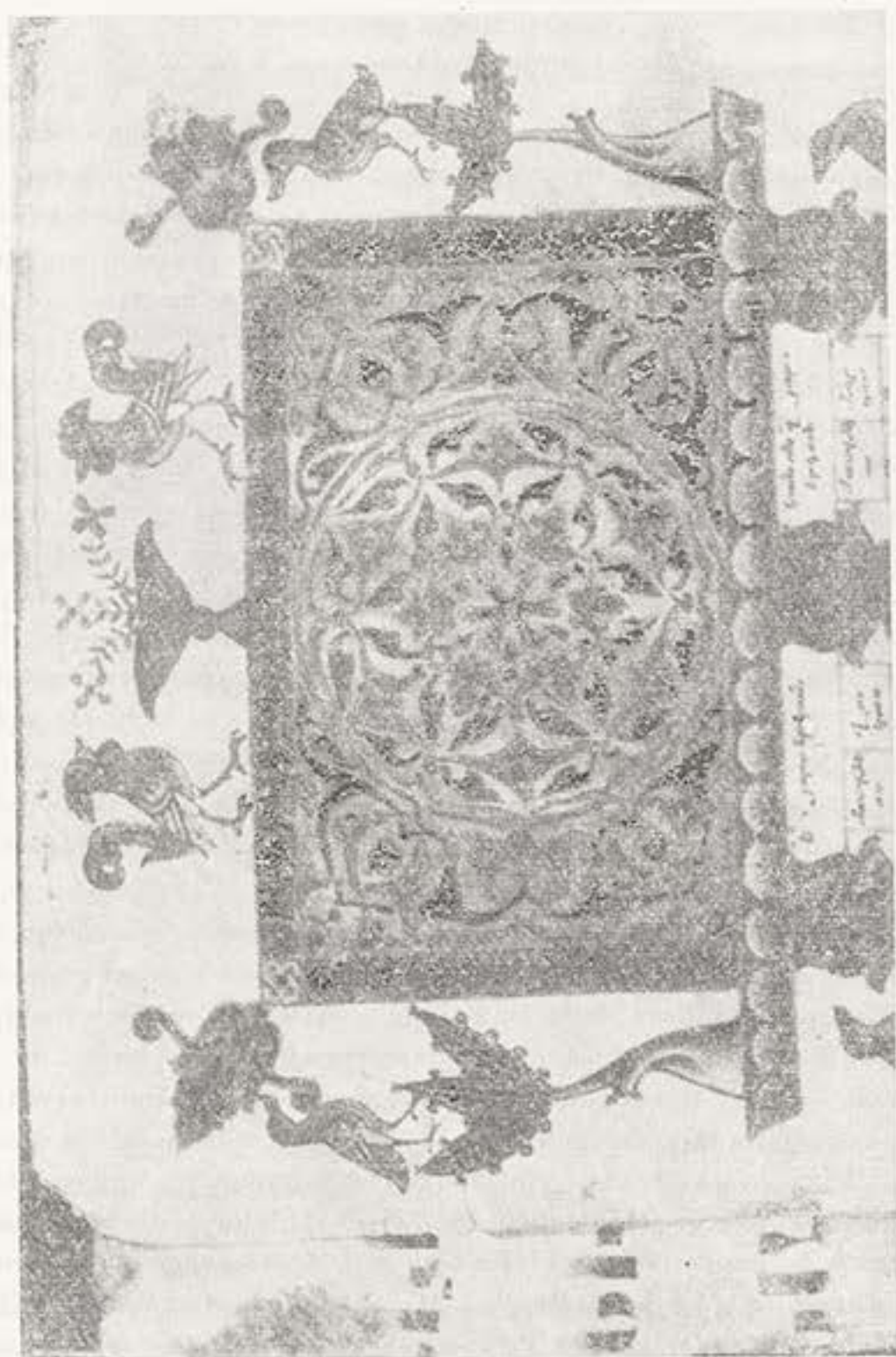
⁴ Սույն հոդվածն արդեն հանձնված էր «Բանբերի» խմբագրությունը, երբ լույս տեսավ պրոֆ. Մ. Տեր-Ներսեսյանի գրախոսականը Լ. Ազարյանի «Կիլիկյան մանրանկարչությունը 12—13-րդ դարերում» գրքի մասին, որտեղ նույնպես Վարդանը ծաղկող չի համարվում (տե՛ս «Ավետական արվեստ», Երևան, 1968, № 6):

ալբոմի վերջում գեղեզված «Գիրք ձեռնագրութեան» ձեռագրի մանրանկարները դիտելիս, առաջին իսկ հաշտցրից նկատեցինք, որ նրանք սերտ աղերս ունեն Մաշտոցյան մատենադարանի № 3033 ձեռագրի նկարների հետ, այսինքն. պետք է որ նույն նկարչի աշխատանքը լինեն: Մանսթ էին մեզ նկարչական ոճը, լուսանցազարդերում գերակշռող հագեցված կապույտը, մանավանդ դարչազրերը, որոնց մեջ հատկապես «Հ» սիրամարզով տառի ճիշտ կրկնօրինակին հանդիպել էինք № 3033 ձեռագրում:

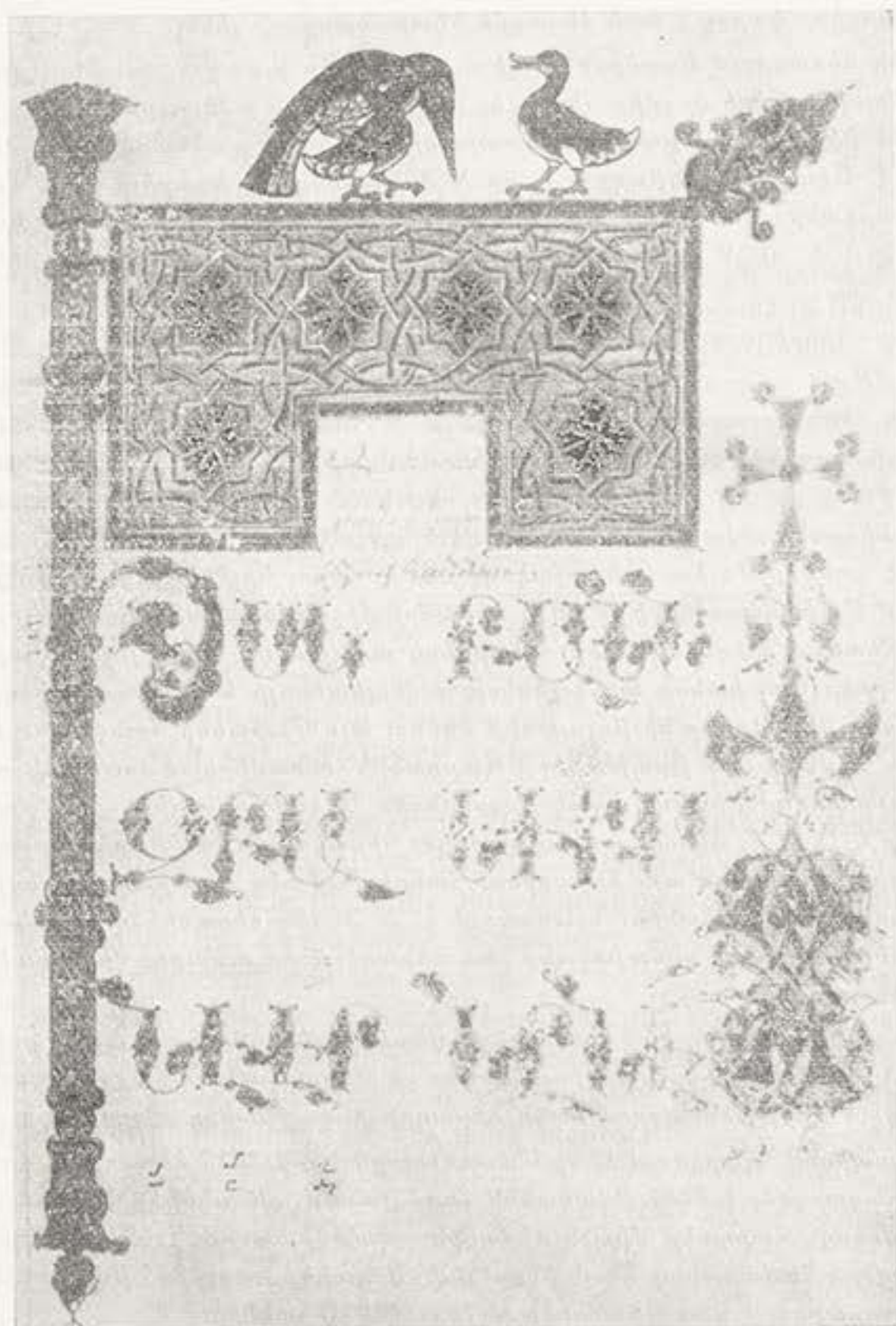

Նկ. 2

Գիրք ձեռնագրութեանց (Վենետիկ, ձեռ. № 1657/440) ձեռագրի պատմությունից հայտնի է գառնում, որ XIII դարի այս հետաքրքրական ձեռագրից ներկայումս մնացել է միայն 45 թերթ: Ձեռագրի հիշատակարանից (էջ 45բ) տեղեկանում ենք, որ գրվել է 1248 թվականին «ի հռչակավոր ուխտս, որ կոչի Չառնուկ», խաշատուր եպիսկոպոսի հրամանով: Գրիչն է Սարգիսը՝ «զնորակերտ գրիչս Սարգիս եւ զծնաւոյս իմ եւ զուսուցիչն իմ զԿիրակոս...»: Արդյո՞ւսա նույն՝ № 3033 ձեռագրի գրիչ Սարգիսը չէ՞: Ալբոմի ներածութեան հեղինակ Հ. Մեսրոպ Ճանաչյանը, քննութեան առնելով այդ ձեռագրի մանրանկարները, ասում է. «Այս արվեստագետը հավանաբար Սարգիսն է, որ կանվանե ինքզինքը «նորակերտ գրիչ»: Գրիչ բառը ձեռագրական լեզվին մեջ ունի նաև, ինչպես քովեցով հաճախ, ծաղկոզի կամ մանրանկարչի իմաստ: Ան սկսնակ մը կը

Նկ. 3

համարի ինքզինքը, ոչ թե անշուշտ գրչության արվեստին, որքան զարգանկարչության մեջ: Յիշատակելով իր ուսուցիչը՝ Կիրակոսը, որ յաջողակ մանրանկարիչ մը եղած է և վարժապետը նաև Քորոս Ռոսլինի, ծաղկողի իր հանգամանքը կը շեշտե հայտնապես»⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, Մ. Ճանաչյանը հավանական է համարում, որ գրիչ Սարգիսը կարող է նաև ձեռագրի նկարազարդողը լինել:

Մեր ձեռագրում Սարգիսը չի հիշատակում իր ուսուցչի անունը, սակայն ուսումնասիրողների կողմից նկատվել է, որ ձեռագրի ավետարանիչները խիստ նման են Կիրակոսի ձեռագրի ավետարանիչներին (Մատենադարան, ձեռ. № 7690): Լ. Ազարյանը ենթադրել է, որ № 3033 ձեռագրի նկարիչը (նրա կարծիքով՝ Վարդանը) ձեռագիրն ընդօրինակել է իր ուսուցիչ Կիրակոսից⁶: Իրողությունն այն է, որ № 3033 ձեռագրի նկարչի անունը նույնպես կապվում է Կիրակոսի հետ:

Ձեռագրերի գրչության ժամանակը նույնպես համապատասխան է՝ 1248 և 1251 թթ.:

Մի հետաքրքրական փաստ ևս գալիս է հաստատելու, որ այդ երկու ձեռագրերի ծաղկողը միևնույն Սարգիսն է: Գիրք ձեռնագրութեանցը, ինչպես վերը հիշվեց, գրվել է Զառնուկի մենաստանում: Մ. Ճանաչյանը հաստատում է է. Հոնիկյանի տված պատմական վկայությունը այն մասին, որ Զառնուկը պետք է գտնվեր Մելիտենեի շրջակայքում՝ ոչ հեռու Կիլիկիայից: Սրա օգտին է վկայում Մատենադարանի № 3033 ձեռագրի հիշատակարանում Սարգիս գրչի տված հետևյալ տեղեկությունը. «Գարձեալ աղաչեմ զյիշողսդ յիշման արժանի անել զտէր Ստեփանոս արհեստիսոսոս Մելիտենոյի և զհարազատ եղբայրն իւր՝ զհայր Մակար, որ նիւթոյս առիթ եղեն»: Այս Մելիտենի Ստեփանոս եպիսկոպոսը հավանաբար խրախուսել է Վարդանին՝ պատվիրելու սույն ավետարանը: Ստեփանոսը միաժամանակ Կոստանդին Ա կաթողիկոսի դրան սպասավորն էր և 1248 թ. ձեռագիր էր պատվիրել Կիրակոս գրչին (Բարձրբերդի ավետարանը): Կիրակոսի այս ձեռագրում հանդիպում ենք Ստեփանոսին նվիրված էիշտ նույն ընծայականին: Նշանակում է՝ № 3033 ձեռագրի գրիչ Սարգիսը Վարդանին նվիրված ընծայականը ընդօրինակել է իր ուսուցիչ Կիրակոսի 1248 թվականի ավետարանից:

Կարծում ենք, բերված փաստերը կասկած չեն թողնում այն մասին, որ № 3033 ձեռագրի գրիչ Սարգիսը Զառնուկի մենաստանում 1248 թվականին ստեղծված Գիրք ձեռնագրութեանց ձեռագրի ընդօրինակող Սարգիսն է:

Այսպիսով, պարզվում է, որ Մատենադարանի № 3033 ձեռագիրը, որ գրվել է նկարազարդվել է 1251 թվականին Հոռմկլայում, չի ունեցել Վարդան անունով ծաղկող, Վարդանը միայն ձեռագրի պատվիրատուն է: Ձեռագիրը նկարազարդել է հավանաբար նույն ինքը՝ գրիչ Սարգիսը, որը 1248 թվականին գրել է նկարազարդել է նաև Վենետիկի № 1657/440 ձեռագիրը:

Վենետիկի ձեռագրի արվեստագետի մասին իր դնահատականը տալիս է Մ. Ճանաչյանը ավելացնում է. «Ներկայումս իրմե ծանոթ ուրիշ գործեր չունինք: Գուցե քննական ուսումնասիրություններ երևան հանեն ապագային՝ իր-

⁵ «Հայկական մանրանկարչություն», Վենետիկ, 1966, էջ 62:

⁶ Լ. Ազարյան, անդ, էջ 96:

մե հասած ուրիշ արտադրություններ, որոնք անշուշտ պիտի նպաստեն ավելի
ևս ճշտելու անոր արվեստագետի դիմագիծը»⁷:

Կարծում ենք, մեր ավետարանի հոխ մանրանկարները բավականին հա-
րուստ ավյալներ են ընձեռում այդ շնորհալի արվեստագետին XIII դարի
Հռոմկլայի գրչության գալրոցի նշանավոր մանրանկարիչների շարքը դասելու
համար:

А. Б. ГЕВОРГЯН

МИНИАТЮРИСТ САРГИС (XIII ВЕК)

Роскошные миниатюры Евангелия № 3033 Матенадарана им. Маш-
тоца в свое время искусствовед Л. А. Дурново приписывала Вардану.

В статье приводятся данные, доказывающие, что Вардан является
не миниатюристом, а заказчиком (получателем) рукописи. Иллюстрации
этой рукописи перекликаются с миниатюрами рукописной «Книги пред-
сказаний», хранящейся в Венеции. Имя переписчика обеих рукописей—
Саргис. Совпадают также время и место написания (Ромкла, XIII век).
Вполне вероятно, что переписчик Саргис является и миниатюристом этой
рукописи.

A. B. GUEVORKIAN

LE MINIATURISTE SARGUIS (XIII SIECLE)

Les somptueuses miniatures de l'Évangile № 3033 du Maténadaran
ont été attribuées par le critique d'art L. A. Dournovo à Vardan.

L'auteur de l'article démontre que Vardan est non le miniaturiste,
mais la personne qui a commandé le manuscrit en question. Les enlumi-
nures de ce manuscrit sont très proches de celles du «Livre de prédic-
tions», manuscrit conservé à Venise. Le nom du copiste de ces deux
manuscrits est Sarguis. Le lieu et l'époque de la création des manuscrits
coïncident (Hromkla, XIII siècle). Il est probable que le copiste Sarguis
soit également l'enlumineur de ces deux manuscrits.

